

ВПЛИВ НОРМ РЕЛІГІЇ НА ГЕНЕЗУ ІНСТИТУТІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

МАРТИНЮК Олексій Володимирович - к.ю.н., доцент, доцент кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права Донецького національного університету імені Василя Стуса

ORCID ID 0000-0001-9160-3525

ДОБКІНА Катерина Робертівна - д.ю.н., професор, декан юридичного факультету Державного університету інфраструктури та технологій

ORCID ID 0000-0003-2627-8871

БАДАХОВ Юрій Назірович - к.ю.н., приватний адвокат

ORCID ID 0009-0003-5938-8716

УДК 34 (3/9) + 343.2

DOI: <https://doi.org/10.32782/NP.2024.1.22>

Стаття присвячена вивченню процесу впливу релігійних норм на еволюцію інститутів кримінального права в Україні доби Пізнього Середньовіччя, оскільки релігія як соціокультурний інститут завжди мала неабиякий вплив на правосвідомість як суспільства загалом, так і законодавця зокрема. Відтак, перед законодавцями різних історичних періодів поставало завдання щодо врегулювання релігійних відносин у державі на новій нормативній базі, а також адаптації сучасних правових джерел до вимог часу із врахуванням принципів християнської етики. Автори наголошують, що за доби Пізнього Середньовіччя продовжували розвиватися поняття злочинів проти віри і церкви та нормативно закріплюватися кримінальні правопорушення, об'єктом яких ставали церква, її майнові права, релігійні настанови та приписи, а також суспільна мораль.

Ключові слова: Україна; генеза; релігійні норми; церква; кримінально-правові відносини; доба Середньовіччя; литовсько-руський період; джерела права; види злочинів; система покарань приватного характеру

Постановка проблеми

Релігія як соціокультурний інститут завжди мала неабиякий вплив на правосвідомість як суспільства загалом, так і законодавця зокрема. Запровадження князем Во-

лодимиром Великим у 988 р. християнства зі статусом державної релігії передбачало зміну парадигми суспільної свідомості на майбутні століття. Відтак, перед законодавцями різних історичних періодів поставало завдання щодо врегулювання релігійних відносин у державі на новій нормативній базі, а також адаптації сучасних правових джерел до вимог часу із врахуванням принципів християнської етики. Доба Пізнього Середньовіччя не стала винятком.

Право і релігія виступають ціннісно-нормативними системами в процесі регулювання відносин у суспільстві. Відтак вчені-правники, аналізуючи регулятивну функцію права, вказують, що «його місія в суспільстві полягає у затвердженні нормативних засад, регулятивному правовому впливі на суспільні відносини. Право регулює суспільні відносини у взаємодії із іншими нормами елемент системи соціального нормативного регулювання. Одним з таких елементів є і релігія щодо своїх ціннісно-нормативних установлень» [1, с. 62].

Отже, актуальність дослідження впливу релігії на еволюцію інститутів вітчизняного кримінального права не викликає сумнівів, оскільки «уся європейська правова культура створювалася під впливом християнства та християнського світогляду. Сучасні європейські правові системи, включаючи україн-

ську, функціонують у соціосистемі, яка увібрала християнські релігійні цінності» [2, с. 31].

Стан дослідження проблеми

Серед досліджень зазначеної проблематики дотичність мають праці Д. Белова, М. Громовчука, С. Кудіна, О. Лабур, І. Мацелюх, В. Ульяновського, І. Черкаського, О. Шевченка та інших.

Мега дослідження

Метою дослідження є вивчення процесу впливу релігійних канонів на генезу інститутів кримінального права в Україні доби Пізнього Середньовіччя.

Виклад основного матеріалу

У період Пізнього Середньовіччя, що хронологічно охоплював добу перебування українських земель у складі Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої, продовжували розвиватися поняття злочинів проти віри і церкви та нормативно закріплюватися кримінальні правопорушення, об'єктом яких стали церква, її майнові права, релігійні настанови та приписи, а також суспільна мораль. Принципи та норми кримінального права, вироблені у вказаний період, мали неабиякий вплив і на правову систему України другої половини XVII – XVIII ст. (України-Гетьманщини).

І. А. Мацелюх слушно зазначає, що «з падінням української державності (*Київської Русі – примітка*) та входження її етнічних територій до складу Польського королівства, Великого князівства Литовського та Московського царства <...> чи не єдиним інститутом, що продовжував залишатися консолідуючим національним фактором, була церква, яка перебрала на себе місію охоронця суспільних відносин» [3, с. 9].

Ці трансформації відобразилися і на еволюції інститутів кримінального права. Відтак за доби Пізнього Середньовіччя, починаючи з XIV ст., важливим чинником, який впливав на правосвідомість як усього суспільства загалом, так і законодавця зокрема, була релігія. Отож злочин у вітчизняному кримінальному праві починає визнаватися ганебним і аморальним вчинком, інакше –

гріхом, який необхідно спокутувати (наприклад, артикул 16, розділ XI Статуту 1566 р.; артикул 15, розділ XI Статуту 1588 р.) [4]. Таким чином, у кримінальному праві розглядуваної доби під злочином розумілося не лише порушення норми писаного чи неписаного права, посягання на державну владу, суспільний мир, особу (її життя, здоров'я, честь, свободу, майнові права), але й посягання на християнську церкву як інституцію та суспільну мораль.

У світлі окресленої проблеми зупинимося на характеристиці двох великих груп злочинів досліджуваного періоду – злочинах проти віри і церкви та злочинах проти суспільної моралі.

Щодо злочинів першої групи, то найвдалішу їх стратифікацію, на наше переконання, провела І. А. Мацелюх. Дослідниця до злочинів проти віри та церкви віднесла: тримання іновірцями християн у неволі, апостазію (віровідступництво), оскоплення, вигодовування жінками-годувальницями дітей іновірців, а також єресь та чародійство [3, с. 9].

Першим серед наведених вище злочинів проти віри і церкви було тримання іновірцями (насамперед іудеями чи мусульманами) християн у неволі. Так, посеред них вирізнялись перетворення вільної людини на невільника і незаконне ув'язнення (артикули 5, 7, розділ XII Статуту 1566 р.; артикули 9, 11 розділ XII Статуту 1588 р.) [4]. Якщо особисто вільна людина за певних обставин і потрапляла у полон до осіб іудейського чи мусульманського віросповідання, строк перебування у неволі обмежувався семирічним терміном. У Литовському Статуті зазначалося, що кожний «християнин має бути вільний». Так само Статут містить артикули, у яких ідеться про такий злочин, як незаконне затримання жінки та її ув'язнення, але, щоправда, лише стосовно представниць шляхетського стану. Винний у скоєнні цього злочину мав сплатити потерпілій подвійний розмір штрафу – «гвалту» та відшкодувати заподіяну шкоду. Окрім того, на злочинця накладали ще й додаткове покарання у вигляді ув'язнення строком на три місяці [5, с. 181-182].

Смертна кара застосовувалася для осіб, котрі намовляли до переходу з християнської віри до іншої. Суспільна небезпека такого злочину полягала у його ганебності та спрямованості не лише проти конкретної особи, але й моралі, сім'ї, церкви та держави (наприклад, артикул 5, розділ XII Статуту 1566 р.; артикул 9, розділ XII Статуту 1588 р.) [4]. Відзначимо, що у Литовсько-Руській державі та Речі Посполитій українським дівчатам та жінкам заборонялося брати шлюб з іновірцями, так як «багато жінок чоловіків своїх відпускаючи свою волю вживають, і не в законі мешкають, і будучи християнками, з Жиди, з Турки, з Татари живуть, чужоложства та інші збитки чинять; які такі діти їх вони із собою беручи у віру свою хрестять» (окружна королівська грамота від 07 грудня 1548 р.) [6, с. 20-21]. Зміна віросповідання одного з подружжя в середньовічній Україні також могла бути достатньою підставою для розлучення.

Вищезгадані норми Статуту розглядали вигодовування жінками-годувальницями християнського віросповідання дітей іновірців (передусім іудеїв і мусульман) злочином, відносячи його до категорії тяжких («а мамками християнки дітей жидовських і теж у кожних дітей бусурманських бути не мають»). При цьому законодавець такі протиправні вчинки розглядав не лише як діяння проти віри і церкви, а й у світлі злочинів проти честі, гідності та особистої свободи жінки [7, с. 68]. Дослідники припускають, що в «такий спосіб державна влада застерігала християн від зближення з представниками інших релігій, оберігаючи чистоту, зберігаючи гегемонію християнства в поліконфесійній державі» [3, с. 10].

Серед злочинів, що увійшли до системи церковного (канонічного) права Пізнього Середньовіччя, дослідники виділяють оскотплення, інакше – заборону на здійснення кастрації, або ж циркумзиції – «специфічних релігійних обрядів», що були притаманними іновірцям («а ні обрізання не мають», артикул 9, розділ XII Статуту 1588 р.). За словами І. А. Мацелюх, «подібний склад злочину не був відомий ні правовій системі Візантії, ні Руській державі <...> нові суспільно-політичні відносини потребували

його запровадження в систему церковного права» [3, с. 10].

Окремі склади злочинів проти віри і церкви становили єресь і чаклунство. Однак, на відміну від західноєвропейського канонічного права, належних законодавчих норм ми не знаходимо на рівні Статуту. Так, ще 20.03.1499 р. Київський митрополит Йосиф добився підтвердження Великим князем Олександром основних положень зі «Свитка прав великого князя Ярослава Володимировича» про недоторканість церковних судів і духовного суду. Олександр ствердив «на вічні часи те право, яке ж виписане із Свитку Ярославі». Як зазначає В. І. Ульяновський, «на відміну від російської, українська редакція «Свитка Ярослава» містила положення щодо злочинів проти моралі та віри, компетенції влади ієрархів та духовного суду. Окрім того, до сфери церковного суду було включене «єретицтво» – відхід від догматики ортодоксальної церкви, а також релігійні забобони, побудовані на язичницьких традиціях» [8, с. 129]. У XVI – XVII ст. цей документ був підтверджений також Стефаном Баторієм (1585 р.) та Сигізмундом III (1592 та 1620 рр.), що свідчить про його актуальність для церкви, постійне функціонування й значення як нормативного законодавчого акту. У 1619-1620 рр. текст «Свитка Ярослава» був уписаний на прохання архієпископа Полоцького Юсафата Кунцевича до Вітебських земських книг.

Так само литовсько-руське право та право Речі Посполитої утрималося від визначення покарання за чаклунство (чародійство). Литовський Статут згадує про ці злочини («чародійство», «трутизна») мимохідь. Відтак склад злочину та міру покарання за такі діяння визначали уповноважені органи (святенники або ж громада) на основі норм церковного або звичаєвого права.

Відзначимо, що доволі часто справи про чародійство підлягали юрисдикції копного судочинства і ця практика була доволі поширеною на теренах України-Гетьманщини. Прикладом цього може бути справа, що розглядалася 04.12.1629 р.: «в справі чарів дружини возного Вечірка Висоцького, скерованих на псування здоров'я дружини Ми-

коли Бельського, військового, підстаросту Пінського, дотримуючись давнього звичаю, копу збирано за питанням дівки през ката... признала, і ж та Вечіркова, возная дала їй чари: кістку, пісок і цвяхи, бранні на могилі в с. Високім якоїсь Малкгроти» [9, с. 209].

Другу велику групу кримінально караних діянь становили злочини проти моральних засад суспільства, освячених релігією (інакше – злочини проти суспільної моралі). Відзначимо, що держава намагалася не переносити норми церковного права до світського. Однак невелика кількість злочинів, які посягали не лише на права церкви та сім'ї, а й порушували інтереси суспільства в цілому, була привнесена до Литовського Статуту. До них можемо віднести дітовбивство і заборону абортів, перелюбство, проституцію, звідництво, шлюби між близькими родичами тощо. Зупинимося на характеристичі окремих із них.

Виняткову увагу законодавець звертав на вбивство батьками своїх дітей. Литовський Статут розрізняв вбивство дитини одруженою та неодруженою жінкою. Так, згідно з артикулом 16, розділ XI Статуту 1566 р. та артикулу 7, розділ XI Статуту 1588 р. у випадку скоєння цього злочину подружжям (або одним з подружжя) основним покаранням як для дружини, так і для чоловіка було позбавлення волі строком на один рік і шість тижнів у вигляді тюремного ув'язнення разом із додатковим покаранням у вигляді спокутування гріха. Покарання за скоєний злочин не залежало від статі злочинця і було однаковим як для жінки, так і для чоловіка.

Канони християнської церкви забороняли здійснювати аборти. Законодавець, на наш погляд, під суспільною небезпекою абортів, передусім, розумів аморальність цього вчинку та його невідповідність вченню християнської церкви про шлюб та сім'ю. Кримінальній відповідальності у такому випадку підлягала як жінка, якій зроблено аборт, так, ймовірно, і особа, яка допомагала це зробити (артикул 60, розділ XI Статуту 1588 р.) [4].

Законодавчі акти розглядуваного періоду значну увагу приділяли забороні позашлюбним статевим зносинам. Держава на-

магалася охороняти гідність подружнього життя і не вітала порушення основ сімейного устрою. Так, зрада, як втрата цнотливості, вважалася кримінальним діянням і особа, яка це вчинила, підлягала суворому покаранню – смертній карі [10, с. 423]. Литовські Статути закріплювали відповідальність за зраду подружнього життя, скоєну як чоловіком, так і дружиною. Але більшу занепокоєність суспільства викликала все ж зрада жінкою чоловіка.

Згідно з нормами Статуту небезпечним кримінальним злочином вважалася перелюбство, відтак винні особи каралися смертною карою («горлом караний бути має») (артикул 30, розділ XIV Статуту 1588 р.). Смертні вироки за подружню зраду зустрічаються в актових джерелах [11, с. 473, 573]. Такі анахронізми як дво- чи багатоженство, які, ймовірно, ще могли зустрічатися у середовищі тогочасного суспільства, світською та церковною владою могли трактуватися як перелюбство. Так само суворо каралися проституція («панянка яка б боязнь божу і сором відклавши на сторону тілом мешкала, на яку повинно по батькові і по мечу вільно буде карати») і звідництво. Про це йдеться в артикулах 30 і 31, розділ XIV Статуту 1588 р. Зазначимо, що покарання за звідництво поєднувало відтикання носа, вух та губ разом із вигнанням за межі населеного пункту, де вчинявся цей злочин («з помсти виганяли»). Якщо ж ті самі протиправні дії вчинялися повторно з метою наживи тими самими особами (рецидив злочину), тоді «уряд таких на горлі карати має». За твердженням С. В. Кудіна, санкції за звідництво хоч і були запозичені з німецького права, але в Статуті тяжкість покарань була значно пом'якшена у порівнянні з німецькими кодексами [12, с. 15].

В українських землях доби Пізнього Середньовіччя державна влада не втручалася в справи стосовно шлюбу між родичами. Такі справи підлягали церковній юрисдикції. Однак у третій редакції Статуту з'являється нова правова норма, що забороняла шлюби між родичами до восьмого ступеня спорідненості та до шостого ступеня свояцтва. Такі шлюби у разі їх укладення визнавалися недійсними, майно подружжя

підлягало конфіскації, а діти, народжені у такому шлюбі, визнавалися байстрюками (артикул 22, розділ V Статуту 1588 р.) [4].

Висновки

На підставі проведеного дослідження можемо зробити такі висновки.

1. За доби Пізнього Середньовіччя продовжували розвиватися поняття злочинів проти віри і церкви та нормативно закріплюватися кримінальні правопорушення, об'єктом яких стали церква, її майнові права, релігійні настанови та приписи, а також суспільна мораль. Під злочином розумілося не лише порушення норми писаного чи неписаного права, посягання на державну владу, суспільний мир, особу (її життя, здоров'я, честь, свободу, майнові права), але й посягання на християнську церкву як інституцію та суспільну мораль. Держава намагалася не переносити норми церковного права до світського, проте доволі обмежена кількість злочинів, які посягали не лише на права церкви та сім'ї, а й порушували інтереси суспільства в цілому, була привнесена до Литовського Статуту.

2. У досліджувану добу канони християнської церкви безпосередньо впливали на дві групи кримінальних правопорушень – злочини проти віри і церкви та злочини проти суспільної моралі. До першої групи відносилися насамперед тримання іновірцями християн у неволі, віровідступництво, оскоплення, вигодовування жінками-годувальницями дітей іновірців, а також ересь та чародійство (чаклунство). Другу групу кримінально караних діянь становили злочини проти моральних засад суспільства, освячених релігією (злочини проти суспільної моралі) – дітовбивство, заборона абортів, перелюбство, проституція, звідництво, шлюби поміж близькими родичами.

Таким чином, принципи та норми кримінального права, вироблені у добу Пізнього Середньовіччя, будуть мати чималий вплив на розвиток правової системи України-Гетьманщини в другій половині XVII – XVIII ст. загалом та інститутів кримінального права зокрема.

Література

1. Громовчук М. В., Белов Д. М. Релігія та право: співвідношення в умовах війни. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2022. Випуск 71. С. 55-64. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.8> (дата звернення: 26.02.2024).
2. Мартинюк О. В. Вплив релігії на розвиток інститутів кримінального права України доби раннього середньовіччя. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. № 2. С. 30-38. URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/14910/14813> (дата звернення: 26.02.2024).
3. Мацелюх І. А. Класифікація та характеристика злочинів проти віри у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2018. Том 29 (68), № 2. С. 9-13.
4. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. 560 [2] с.; Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. Т. 3 (кн. 1): Статут Великого князівства Литовського 1588 року. 672 с.
5. Мартинюк О. В. Еволюція правового становища жінки в Україні (X – перша половина XVII ст.): дис. ... канд.юрид.наук : 12.00.01. / Київський нац. ун-т внутрішніх справ. Київ, 2010. 219 с.
6. Акти, які відносяться до історії Західної Русі: В 5 т. / Археографічна комісія. Х., 1848. Т. 2: 1544 – 1587. 330 с.
7. Мартинюк О. В. Злочини проти честі, гідності та особистої свободи жінки за Литовським Статутом. *Журнал східноєвропейського права*. 2017. № 37. С. 64 – 70. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2017/03/martyniuk_37.pdf (дата звернення: 26.02.2024).
8. Історія церкви та релігійної думки в Україні : Навч. посібник : У 3 кн. / Укладач В. І. Ульяновський. Кн. 1. Київ : Либідь, 1994. 256 с.

9. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI – XVIII ст. *Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права*. Випуск четвертий. Київ : Друкарня Української Академії Наук, 1928. 714 с.

10. Лабур О. В. До питання про соціальну поведінку жінки за нормами кримінального права Литовських Статутів. *Держава і право. Юридичні і політичні науки. Спеціальний випуск*. 2003. С. 421-424.

11. Архів Південно-Західної Русі, виданий комісією для розбору давніх актів. К., 1859-1914. Ч. 8, т. III. К., 1909. 708 с.

12. Кудін С. В. Німецьке право в Україні в XVI сторіччі. *Закон і бізнес*. 1999. 19 червня. С. 15.

*Dobkina K.R.,
Martyniuk O.V.,
Badakhov Y.N.*

**INFLUENCE OF RELIGION NORMS
ON THE GENESIS OF CRIMINAL LAW
INSTITUTIONS IN UKRAINE IN THE
LATE MIDDLE AGES**

The article is devoted to the study of the process of the influence of religious norms on the evolution of criminal law institutions in Ukraine during the Late Middle Ages, since religion as a socio-cultural institution has always had a significant impact on the legal awareness of both society in general and legislators in particular. Therefore, legislators of different historical periods were faced with the task of regulating religious relations in the state on a new regulatory basis, as well as adapting existing legal sources to the requirements of the time, taking into account the principles of

Christian ethics. The authors emphasize that during the Late Middle Ages, the concept of crimes against faith and the church continued to develop and criminal offenses were normatively established, the object of which was the church, its property rights, religious instructions and prescriptions, as well as public morality. The crime meant not only violation of written or unwritten law, encroachment on state power, public peace, person (her life, health, honor, freedom, property rights), but also encroachment on the Christian church as an institution and public morality. The state tried not to transfer the norms of church law to secular law, but a rather limited number of crimes that encroached not only on the rights of the church and family, but also violated the interests of society as a whole, were included in the Lithuanian Statute. The authors conclude that in the studied era, the canons of the Christian church directly influenced two groups of criminal offenses – crimes against faith and the church and crimes against public morals. The first group primarily included the keeping of Christians in captivity by non-believers, apostasy, castration, feeding of children of non-believers by women-nurses, as well as heresy and sorcery (sorcery). The second group of criminally punishable acts consisted of crimes against the moral foundations of society, sanctified by religion (crimes against public morality) – infanticide, prohibition of abortion, adultery, prostitution, adultery, marriages between close relatives.

Keywords: Ukraine; genesis; religious norms; church; criminal law relations; the age of the Middle Ages; the Lithuanian-Russian period; sources of law; types of crimes; system of punishments of a private nature